

רציונאל להתערבות בנושא של שוויון בין המינים ומגדר בגיל הרך

חיבור: צילה פתאל, מדריכה ביחידה לשוויון בין המינים, משרד החינוך

✓ מבוא

בהגיעם למערכת החינוך - הילדים הצעירים כבר נושאים עמם תמונת עולם של עצמם כבנות או כבנים. על הנורמות ועל הציפיות הנגזרות מתמונת עולם זו. מה יאה לבת ומה אינו יאה, מה מותר לבן ומה זוכה לביקורת, למי סולחים ביתר קלות וממי מצפים להפגין אחריות ושליטה, מי אמור להצליח באיזה תחום, ועל פי אילו תבניות יצוקות מראש יכוונו חייו המקצועיים בבגרותו.

סטריאוטיפים מגדריים מלווים את שני המינים בחברתנו וצובעים את התנהגותנו כלפי עצמנו וכלפי זולתנו לאורך כל חייו הבוגרים.

חשוב לזכור כי לרוב בני האדם המגדר הוא רק צ'א, משהו שקיים תמיד ואין נותנים צ'איו את הדעת, ולא מייחסים לו משמעות פסיכולוגית, חברתית או פוליטית.

בתהליך החברות, תהליך שבו החברה מכינה את הפרט לחיים בחברה נתונה, סוכנים שונים כמו המשפחה ובית הספר מעבירים לפרט מסרים אודות התפקידים החברתיים שעליו למלא. תהליך זה איננו שווה לילדים ולילדות כל מין מקבל מסרים שונים אודות כישורים, התנהגויות, שאיפות ותפקידים המצופים ממנו והמותרים לו. חיזוקים שונים ניתנים לבנים ולבנות עבור פעולות דומות וכך מלמדים כל מין לקחים שונים אודות סגנון החיים שעליו לאמץ. החברה בוחרת אילו תכונות לטפח או לפסול אצל בנים ובנות עם לידתם. מובחנות זו שעושה החברה, מונחית על ידי תפיסות מסורתיות אודות תפקידי המינים, ולעיתים יכולות תפיסות אלו לגרום עוול לשני המינים כאשר יש להם כישרונות ונטיות השונים מציפיות החברה. (אברהמי-עינת, 1989).

שקולניק וקינן (2002), מציינות כי נשות חינוך שיש להן מודעות עצמית ויפעלו על פי אמונתן הפנימית, יוכלו להשפיע על החברה כולה באמצעות הכוח שניתן בידיהן לחנך ולהשפיע על תפיסת העולם של אנשים צעירים, תוכנית בנושא המגדרי תסייע לעורר מודעות זו ולהגבירה.

חוזר מנכ"ל 2002 חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך – ס"ג/4 (ד) כ"ו בכסלו בתשס"ג מדגיש ברציונאל כי החינוך לשוויון מגדרי מושתת על עקרונות הפדגוגיה הפמיניסטית הכוללת טיפוח כל אחד ואחת, על דאגה ואכפתיות לכל התלמידות והתלמידים.. ליצירת חיי חברה וקהילה ללא תלות במגדרו... (שם, עמ' 8) צוותי החינוך, ובמקביל קבוצות תלמידים, יוכשרו לשינוי המבוקש על ידי השתתפות בסדנאות העשרה ומודעות שבהן יתעדכנו בידע על מגדר בחברה והחינוך ויבהירו לעצמם את ערכיהם, את עמדותיהם ואת התנסויותיהם המגדריים, כדי שיוכלו לעצב את השינוי במערכת.

בחוזר על פעילויות הממונה על השוויון בין המינים לשנת תשס"ו (נספח מצורף) נכתב כי מערכת החינוך אמורה לשנות תפיסות עולם מגדריות ולהיות מנהיגת שינוי ופורצת דרך בקידום שוויון ההזדמנויות לכל התלמידות והתלמידים. (שם, עמ' 13).

מערכת החינוך צויה לעשות את תפיסות עולם מגדריות דיכוטומיות או לחילופין לרצף שניוניים חברתיים ואחרים מהשפעות ומתפיסות עולם כובלות. בידי המחנכים והמחנכות ההחירה את העולם שניוני ופריצת דרך לקידום שוויון ההזדמנויות לכל התלמידים, ככלל זה שוויון מגדרי.

✓ מערכת החינוך ותפיסות מגדריות

המציאות מראה כי נשים הן אלה שמגדלות את העולם – גברים ונשים כאחד. בעבודה בחינוך בגיל הרך הנעשית ברובה על ידי נשים טמונה לא מעט עוצמה

אנו כנשים מגדלות את העולם – הן כאמהות והן כנשות חינוך, ומכאן ששמור לנו תפקיד משמעותי ביותר בהשפעה על המבנה החברתי ובקיומה של חברה שוויונית.

התייחסות להיבט המגדרי ושינוי בהתייחסויות חינוכיות לכל אחד ואחת הוא שיביא בסופו של דבר לעיצוב תפיסות ערכיות שוויוניות בחברה כולה ויתרום למיצוי הפוטנציאל והשאיפות של בני שני המינים, ובכך – לחברה טובה יותר ובכללן מעמדן של בנות ונשים בחברה

○ ממחקרם של אלבז לוביש (2002) עולה כי סיפורים אוטוביוגרפיים של מורות מדגישים עד כמה האישי והמקצועי שלובים זה בזה בעבודת ההוראה ונותנים משמעות זה לזה. אי אפשר שלא לראות את החיים האישיים כחלק בלתי נפרד מהצידוד המקצועי שהמורות הביאו לכיתה.

○ על פי צלרמאיר ופרי (2002) מציינות כי יש לזמן לנשים מקום להתבונן מחדש בחייהן האישיים והמקצועיים ולגלות בהם מקורות של עוצמה שבאמצעותם תיחשפנה בפניהן האפשרויות הטמונות בעבודתן לתמורה אישית וחברתית.

מחקרים וביניהם המחקר של שקולניק וקינן (2002), מראים כי מורות שיש להן מודעות עצמית ויפעלו על פי אמונתן הפנימית, יוכלו להשפיע על החברה כולה באמצעות הכוח שניתן בידיהן לחנך

ולהשפיע על תפיסת העולם של אנשים צעירים. על פי המחקרים תוכניות בנושא המגדרי תסייענה לעורר מודעות זו ולהגבירה

שאלות שנמצאות בבסיס התוכנית:

- מהו תפקידו של הצוות החינוכי בתהליכי חברות למגדר?
- מהי התרבות החינוכית של הממסד? מה הם המסרים הגלויים והסמויים?
- מה משימתה של המחנכת בעידן של שינויי גבולות תרבותיים, התרת עוגנים תרבותיים מסורתיים, טשטוש גבולות ותנועה בין מרחבי שיח דומיננטיים?
- מה אני כאשת חינוך חושבת על פמיניזם, מגדר ותיאוריות פמיניסטיות?
- מה אני יודעת, מה אני רוצה ומה אני מנחילה לדור הבא?

שלסקי (2000) מדגיש במיוחד את תפקיד בית הספר בהבניית הזהות. "לבית הספר" יש תפקיד מרכזי בהנחלתה לדור הצעיר של הבחנה חברתית ותרבותית ברורה למדי בין גברים לנשים בכל הנוגע להתנהגויות, לתפקידים, למעמד וכדומה, הבחנה שמבנה זהויות נפרדות לכל מין ובתוך כך משעתקת ומקבעת את עליונות הגבר" (שם, עמ' 7).

המצבר מציוויון - מאוצרות מאגר אינו קל

✓ היבטים פסיכולוגיים וסוציולוגיים בתפיסות מגדריות בגיל הרך

אדוארדס (2000) מתארת את התפתחות רכישת הידע על תפקידי המינים אצל ילדים: ילדים צעירים בגיל שנתיים עד שלוש משתמשים במונחים "ילד" ו"ילדה" כתוויות סיווג פשוטות. בגיל ארבע לערך הילדים מתחילים לבנות את הרעיון כי "בנות" ו"דברים של בנות" מנוגדים, בדרך כלשהי, ל"בנים" ול"דברים של בנים".

כבר בגילאי 4-5 מחזיקים הילדים באמונות סטריאוטיפיות – מה מתאים לבן ומה מתאים לבת. ניתן לזהות בקלות את התכתיבים החברתיים של החברה בכללה בצפייה בגן

בנות משחקות יותר בבובות, במשחקים שקטים, נראות בבגדים מסודרים יותר ובמשחקים המייצגים השארות קרוב לבית. לעומתן הבנים – מרבים לשחק במכוניות, במשחקים קולניים, לבוש מרושל ומשחקים מתאפיין במשחקים שמייצגים ריחוק והרפתקנות.

חשוב לציין כי לא כל הילדים יפתחו התנהגויות אלו – תגמול ועידוד משפיעים על העדפות של בנים ובנות. נמצא שכאשר מבוגרים צופים במשחקיהם של ילדים צעירים, הילדים מרבים לבטא התנהגות מגדרית מובהקת (כוכבי ורביב, 2007)

החל מילד 3 נטייה להתבדלות של האני. בנות מצדיקות בנות ואני – בנים
- "כחיים בשני צולמות נפרדים..."

משחקים של הבנים מאופיין בקבוצות גדולות- שיש בהם היררכיה- "ראש קבוצה"- אומר מה לעשות..

הם משתמשים במרחב- בחוץ, משחק אגרסיבי מאופיין בתחרותיות-מנצחים ומפסידים, הם ישירים, דומיננטיים, אגרסיביים, התנהגות תוקפנית, תובענית לניהול קונפליקטים - "תן לי את זה..." ורשתות חברתיות רחבות.

בנות מנומסות יותר, אמפתיות למצוקה, יכולות לשאול שאולות כמו - מה דעתך שנעשה את זה... " דבר שעשוי למנוע הסלמה. הן משתמשות בהתנגדות מילולית, דגש על אינטימיות, משחקים אינטימיים, משחק סוציו-דרמטי מורכב ורב יותר. נראות לעיתים קרובות עם חברה אחת או שתיים. מרבות לספר סיפורים/סודות. משחקות בצעצועים הקשורים לביטויי לשוני ולחיי משפחה.

✓ תוכנית בנושא מגדר ושוויון בין המינים בגיל הרך

התכנית מאפשרת יצירת מסגרת מבנית של הקשבה לאשת החינוך בנקודת המפגש בין האישי/נשי למקצועי.

התוכנית תזמן גננות להתמודדות רפלקטיבית עם השאלות המרכזיות של זהות, בהקשר תרבותי, חברתי וחינוכי, כמקור להעצמה וגיבוש תפיסת עולם שוויוני.

ותפתח נקודת מבט רב תחומית מגדרית כבסיס לגיבוש עמדה פעילה, ביקורתית וערכית של גננות כנשים וכנשות חינוך.

○ מכאן שהתוכנית מתייחסת לשני היבטים מרכזיים:

א. היבטים תוך אישיים: מודעות-מסוגלות-ישום.

ב. היבטים מגדריים-סוציולוגיים: השפעת ההבניה החברתית על האישי והמקצועי.

הנחות היסוד של התכנית:

- הפן המגדרי שזור כחוט השני בין כל תחומי החיים, ומכאן שאי אפשר להפריד את השאלה המגדרית מתחומי העיסוק והלימוד. התעלמות משאלה זו, כמוה כראיית חצי תמונה בלבד.
  - אשת החינוך מהווה צומת מרכזית בתהליכים החינוכיים והקהילתיים, ולכן חשוב לשים את "הזרקור" עליה כדמות המשמעותית במערכת החינוך (*). בבחינת להקשיב לגנת – "לנגוע בנפשה" על מנת שתוכל ל"נגוע" בנפש הילד ולתקשר עם כל השותפים לעשייה החינוכית ממקום של אחראיות ומסוגלות אישית ומקצועית.
  - יש חשיבות להכרה של נשים (כולל נערות) ושל גברים (כולל נערים) בחשיבות האיכות והעוצמה של נשים, עוצמה טבעית שעליהן רק לשים לב אליה, לזהות אותה ולסמוך עליה. עוצמה פנימית שמניעה ומשפיעה, יוצרת מציאות ומעצבת פרשנות מיוחדת וייחודית למתרחש. עוצמה שיש לתת לה את הבולטות הראויה.
- התכנית מופנית לגנות, ציבור שלמעלה מ-90 אחוז ממנו הן נשים. ניתן לומר כי המפתח לשינוי ההבניה החברתית מצוי בידינו, הנשים, התייחסות להיבט המגדרי ושינוי בהתייחסויות חינוכיות לכל אחד ואחת הוא שיביא בסופו של דבר לעיצוב תפיסות ערכיות שוויוניות בחברה כולה ויתרום למיזוי הפוטנציאל והשאיפות של בני שני המינים, ובכך – לחברה טובה יותר.
- חשוב לציין כי התוכנית דוחה את התפיסה שעל פיה הבדלים חברתיים בין בנים לבנות ובין נשים לגברים נובעים ישירות ובהכרח מתוך ההבדלים הביולוגיים בין המינים. תפיסה זו מצדיקה את מעמדן הנמוך של נשים בחברה על יסוד העובדות הביולוגיות של מחזור, הריון ולידה, ומייחסת את העובדה שרוב עבודת הטיפול בילדים נעשית בידי נשים, לאינסטינקט ביולוגי. התוכנית הנוכחית מבוססת על העמדה שזו תפיסה מוטעית.
- חינוך לשוויון בין המינים יכול להשפיע על השינוי בחלוקת הכוח והמשאבים בחברה וגם בחלוקת התפקידים במשפחה, בדאגה ובטיפול בילדים.
- חשוב לזכור

*עם אנחנו תוצר של אותה חברה - מאחר והתחנכנו ונדלנו בתרבויות
שממרות צדיין אי שוויון צמוק בין גברים ונשים אלו, האי שוויון הזה נראה
לנו לציתים טבעי והכרחי. אנחנו צמנו פועלות לפעמים בניאוד לאינסטרסטים
שלנו, ומקבלות כאופן מאלינו סדר חברתי שפועל בנו.*

דוגמאות למינניות במערכת החינוך בגיל הרך

בגני הילדים רווח השימוש בסטריאוטיפים מגדריים, במחקר על שוויון הזדמנויות בגיל הרך (שחר וזך, חינוך וסביבו 2000) נמצא כי יחסן של גנות לבנים שונה מיחסן לבנות:

כאשר אותה התנהגות מופיעה אצל שני המינים, תחמיר הגנת עם הבנים יותר מאשר עם הבנות.

הדימוי הכללי של הבנים בעיני הגנת נמצא פחות חיובי מאשר דימוי הבנות (שחר זך, מתוך סגן 1995).

מידת האינטראקציה בין גנות לבין בנות שונה מזו שבין גנות לבנים, בנות זוכות ליותר ביטויי חיבה, הבאים לידי ביטוי בשפת גוף ומגע פיסי וחיידך. לעומת זאת לא היה הבדל בשימוש המילולי בין בנים לבנות.

נמצא כי לילדי הגן העדפות תואמות מין לצעצועים בהם הם משחקים: בנות משחקות בעיקר בצעצועים הקשורים לביטוי לשוני והלקוחים מחיי המשפחה. בנים לעומת זאת יעדיפו משחקי בניה.

על הגנת מוטלת האחריות לשנוי הסביבה הלימודית ולמתן הזדמנויות שוות לבני שני המינים. אולם, על מנת שיתבצע תהליך של שנוי, טוענות שחר וזך (2000) נחוצה הכשרה בסיסית אשר תביא לגנת את מודעות הנושא. כמו-כן על הגנת לגלות התלהבות אשר תשפיע על המתרחש בגנה. כלומר, **ככל שהגנת תתלהב מהנושא כך תיצור יותר הזדמנויות שוות לשני המינים ותחנך לשוויון בצורה חוויתית ומגוונת ובכך תמנע את גיבוש העמדות המיניות אצל הילדים.**

✓ היבטים של התערבות בגן הילדים בנושא המגדרי

ספרות ילדים

שמעיה (1998) טוענת כי בגיל הרך לספורים ולמעשיות השפעה רבה על עולם הערכים דפוסי החשיבה והסטנדרטים החברתיים של הילד הצעיר-הינם סוכן סוציאליזציה חשוב ומשמעותי. בתחילה, אין הבחנה בין דמיון למציאות, לכן הדמויות במעשיות הופכות להיות חלק מהעולם האמיתי של הילדים תוך פיתוח ציפיות ברורות לגבי תכונות הדמויות. ובסופו של דבר הילדים מבינים שהמעשיות הן עולם דמיוני. אולם, בעוד שהם לומדים לדחות את הארועים והדמויות-הערכים, דפוסי החשיבה והציפיות שהופנמו לגבי היחסים ותפקידי המינים, נותרים כשהיו. כך לומדים הילדים על תפקידי המינים בחברה ומסגלים לעצמם דפוסי התנהגות איתם ילכו אל תוך חייהם כבוגרים.

הנחות יסוד:

ספרים משמשים כמכשיר סוציאליזציה להעברת מסרים של התרבות. הם לא רק משקפים מציאות אלא גם יוצרים מציאות. ילדים בגיל הרך מושפעים מאד תרבותית ממגוון של דברים ובניהם סיפורי ילדים.

המסרים המינניים בספרי הילדים לעיתים קרובות סמויים אף מעיניהם של הגננת וההורים. כך יש להם כוח רב להשפיע.

ספרי הילדים יוצרים סוציאליזציה של בנות להיות יפות שתקניות שבריריות ורכות השואפות להיות כלות ואמהות.

גברים ונשים בסיפורי הילדים מוצגים באופן שונה גם לגבי ההורות שלהם. הגברים אינם מזוהים עם האבהות. אך כשהם מופיעים כאבות הם מקור לכוח וביטחון למשפחה, מופיעים כחכמים, פותרים בעיות ונהנים לשחק עם ילדיהם.

דמויות גברים ונשים שונות זו מזה גם בעת הזקנה. ספרי ילדים מציגים את הזקן הטוב החכם והנבון לעומתו הזקנה שהיא מכשפה רעה או סבתא.

הדגם הבסיסי של סיפורי האגדות שומר על מובחנות בין המינים, האישה היא סבילה, חסרת אוניס, כנועה וצייתנית, היא כמובן יפה ואינה מסוגלת לחשוב על פתרון אחר מאשר לחכות לגבר שיציל אותה ממצוקה ויתחתן אתה.

הגבר לעומתה, הוא אמיץ ומתגבר על כל המכשולים כדי לשאת לאישה את האישה היפה. היא פרס לגבריותו וגבורתו.

נשים חזקות ועצמאיות באגדות הן רעות ומרושעות וסופן מר. האגדות משמרות את עליונות הגבר (גור ורלה 2001).

הצעות להתערבות:

- ברוך (1994) טוענת כי כל עוד ממשיכים ומספרים לילדים ספורים ומעשיות סטריאוטיפיים לא יחול שום שנוי בחברה. על-כן, יש ליצור מעשיות חדשות שיציגו מודלים חדשים לחקוי, מודלים חדשים של נשים (גם חזקות ואסרטיביות) ומודלים חדשים של גברים (גם חלשים וכנועים), כלומר- גוון אפשרויות אל-מיני. "הפתרון המוצע, היא אפוא בכתיבת ז'אנר חדש של מעשיות לילדים, כאלה שיבטאו השקפות עולם בלתי סקסיסטיות-השקפה שהיא שוויונית לחלוטין" (עמ' 172).
- ערעור היסודות הסטריאוטיפיים המשמשים לאפיון נשים וגברים בספורים המוכרים לילדים.

דוגמאות להתערבויות מתוך גור ורלה 2001.

1. לשכתב ספרים שבהם הדמויות הנשיות נחותות לדמויות הגבריות (אגדות)
2. לכתוב ספורים שבהם הדמויות של הבנות עם כוח מעוף וחשיבה
3. להקריא אגדות חדשות
4. הפיכת תפקידים באגדות קלאסיות: סינדרלה סיפור בהיפוך דמויות האגדה על סינדרל
5. סוף אחר לספור ציור וכתיבה למשל סוף חדש לסינדרלה
6. כתיבת מכתבים בשם דמויות מהסיפורים.
7. דמויות דמיוניות: פיית השוויון - קוסם הצדק החברתי.

דימוי גוף

הרבה עדויות מצביעות על העובדה שבמידה רבה, התרבות מעצבת את הגוף של כל גבר וכל אישה. כל אחד ואחת מאתנו מסגלת את הגוף שלה או שלו לתפיסות רווחות ולמה שמקובל בתרבות הסובבת אותנו.

יש כמובן הבדלים גופניים מולדים בין בנות ובנים ובין נשים וגברים. השאלה היא, האם ההבדלים האלה מובילים בהכרח להתנהגויות שונות.

התכתוב שהיא אולי הבולט ביותר ביחס לגופן של נשים וילדות בחברה המערבית המודרנית, הוא החשיבות העליונה שמיוחסת למראה חיצוני, וכתוצאה מכך, העובדה שילדות ונשים נתונות לבדיקה ובחינה בלתי פוסקות של המראה שלהן, אם על ידי אחרים ואם על ידן עצמן. החברה שלנו מציבה בפני ילדות ונשים אידיאל של יופי שהוא כמעט בלתי ניתן להשגה.

החשיבות המיוחסת למראה החיצוני של ילדות ונשים גם גורמת, לעיתים קרובות, להגבלות ממשיות על חופש התנועה שלהן, על האפשרות שלהן לנוע במרחב בביטחון ובנינוחות, ועל היכולת שלהן לבצע פעולות שונות, כולל פעולות פשוטות כמו ריצה ברחוב, או פעולות כמו ישיבה על רצפה, זחילה או טיפוס.

אין ספק שגם בנים וגברים בעולם המודרני המערבי נדרשים "להיראות טוב". טווח החריגות "המותרות" מתכתיבים של יופי הוא הרבה יותר רחב עבור גברים ובנים. ומגוון גדול של תכונות אחרות והישגים מסוגים שונים משחקים תפקיד לא פחות חשוב בקבלה החברתית ובקבלה העצמית של בנים/גברים. גברים יכולים להיחשב מושכים ומבוקשים עקב ספורטיביות, הומור ושנינות, אינטליגנציה גבוהה, כשרון טכני בולט, הצלחה כלכלית, גם אם המראה שלהם לא דומה לזה של כוכבי קולנוע ודוגמנים

יחד עם זה, חלים גם על בנים וגברים לא מעט תכתיבים בנוגע למראה, לאחזקת הגוף ולעיצובו. הם נדרשים, להיות שריריים ובעלי כושר. בהתאם לכך, הם נדרשים להציג יכולת ספורטיבית כלשהי.

ילד שלא נוטה בכלל לשחק בכדור ונרתע לגמרי מתחרותיות גופנית נחשב בדרך כלל ל"חנון" או ל"נקבה". זהו פן אחר של הנטייה לדרוש מבנים וגברים להציג תכונות של תחרותיות וכוח ואפילו אגרסיביות, בצד איפוק רב בגילוי רגשות "רכים" כגון פחד, חמלה, אהבה.

אף בתחום דמוי הגוף של הבנים והבנות בגן יכולה הגננת לתרום את חלקה טוענות גור ומזלי (2001) זאת על ידי מעשים מכוונים:

הצעות להתערבות

- עידוד ילדות לעסוק בריצה, קפיצה, טיפוס, זריקה, להשתמש במהירות ובכוחן הגופני, על מנת לחזק את בטחונן העצמי בתחום הגופני ולהרגיל אותן להעיז לתפוס מרחבים שווים לאלה שתופסים בדרך-כלל הבנים.

- עידוד ילדים לעסוק במשחק פחות תוקפני, פחות תחרותי, ויותר משתף. פיתוח היכולת שלהם לעשות שימוש יותר נרחב במשחק מילולי כהשלמה למשחק הגופני, במשא ומתן ודמיון, במקום לצד תחרות פיזית. זאת, במטרה לחזק פתיחות וסובלנות לצד הבטחון הגופני ולפתח מנגנונים של שיתוף פעולה לצד הדירוג על פי כוח פיזי.
- ריכוך החלוקה החדה בין מראה מקובל "של בנים" ו-"של בנות", תוך עידוד הקבלה של צבעי לבוש מגוונים יותר אצל שני המינים, סגנונות לבוש מגוונים יותר, אחזקת גוף וסגנונות תנועה פחות מקוטבים, והגדלת טווח הבחירה והביטוי העצמי של בנות ובנים בהתנהגותם הגופנית ובלבושם.
- הערכה למגוון יותר רחב של תכונות של בנים ובנות, תוך צמצום מסוים של המקום המרכזי שמיוחס בדרך-כלל ליופי חיצוני מקובל של בנות, וספורטיביות של בנים.

עולם העבודה:

העבודה הינה מרכיב עקרי בעיצוב תבנית חייו של האדם.

במחקרים עולה כי :

קיימת תפישה מגדרית של מקצועות כבר בגיל צעיר (גילאי 3-4), תפיסה זו מתחדדת ומשתרשת עם השנים. ילדים תפשו מקצועות שבוצעו ע"י גבר כבעלי סטאטוס גבוה יותר לעומת אלה שבוצעו ע"י אישה.

בדיקה של סוגי מקצועות אליהם שואפים ילדים מראה כי בנות שואפות ליותר מקצועות חברתיים או אמנותיים, בנים שואפים ליותר מקצועות יזמיים או טכניים. עם העלייה בגיל, בנים ציינו כסף ויוקרה/סכנה וריגוש כסיבות לבחירה מקצועית, זאת לעומת בנות שציינו השפעה משפחתית, יכולות אישיות ועזרה לזולת. אי השוויון בין גברים ונשים בא לידי ביטוי בשוק העבודה- ברמת ההכנסה ובחלוקת המקצועות.

באופן לא מודע אנחנו מגדלים ילדות וילדים כך שימשיכו את חלוקת העבודה הבלתי שוויונית המקיימת את הסדר החברתי הזה.

באופן לא מודע מעודדים בנות – יותר מבנים לשחק ב"אמא" – משחק בבובות בטיפול בהן וכו'. "מפמפמים" את "האינסטינקט האימהי" בילדות, כך שיראה טבעי ומובן מאליו ולא כהבניה תרבותית שמשמרת את העליונות של הגברים.

בנים, לעומת זאת, כמעט ואינם עסוקים בגיל גן בשאלות של אבהות ונישואין. לעומת זאת, החברה מטפחת תחרותיות אצל בנים כבר מגיל צעיר שמתבטא בגיל זה בעניינים ספורטיביים למשל. זו הכנה לתפקוד בעולם כלכלי ותחרותי בו הם יצטרכו לתפקד כמפרנסים ראשיים. דיכוי של רגשות, רכות ובכי אצל בנים מכין אותם למטרות של תפקוד בעולם תחרותי וקשה.

לעיתים קרובות חלוקת העבודה בן נשים וגברים מיוחסת להבדלים פיזיים - אלא שהבדלים אלה הם במידה רבה הבניה חברתית, שאנחנו רגילים לראות בה תופעה טבעית ואמיתית. (במזרח

הרחוק למשל, נשים עושות את העבודה הפיזית בשדה, באפריקה נשים סוחבות משאות כבדים, אך גם במקומות אלו מעמדן בשוק העבודה נחות לזה של הגבר).

בגיל הגן בוודאי אין הבדל בכוח הפיזי של בנים ובנות אך בכל זאת הילדים כבר מחונכים לחשוב שהבנים יותר חזקים. נוסף לכך, בימינו בוודאי אין קשר בין רוב תחומי הפרנסה וכוח פיזי. רוב תחומי הפרנסה הנחשבים גבריים, תחומים שנשים מודרות מתוכם, אינם כרוכים בכוח גופני. היא מגבילה את יכולתן של נשים לתרום לשוק העבודה מכישורונותיהן ולבסס את פרנסתן באופן עצמאי. מצד שני, היא מגבילה את יכולתם של גברים לפתח צדדים באישיותם שנחשבים לנשיים, לקחת חלק שווה בתפקידים טיפוליים, או במקצועות בתחום החינוך והתמיכה. כך שגם אם גברים בדרך כלל מרוויחים מחלוקת העבודה הלא שוויונית, היא גובה גם מהם לעיתים מחירים כמו מחסור בחי משפחה נינוחים והפסד בהנאה של גידול הילדים.

הצעות להתערבות:

- חלוקת העבודה הבלתי שוויונית, עושה אי צדק לנשים. אך מעבר לכך, נעשה עוול לשני הצדדים. החברה כולה ניזוקה מן הדרך בה התרבות ממסללת גברים ונשים לתכונות ולתפקידים מחייבים ומגבילים.
- הפגשת הילדים עם מודלים חדשים לחיקוי. גיבוש תדמית חדשה לדמות האישה – חכמה יוזמת ואסרטיבית. גיבוש תדמית חדשה לגבר – משתף, רך, קשוב

התייחסות למרחב הגן

אחד המרכיבים החזקים ביותר בהפרדה ובאפליה בין בנים ובנות, נשים וגברים, מרכיב שבדרך כלל מוסתר היטב בתוך מעטפת "טבעית" מדומה, הוא האופן שבו כל קבוצה לומדת להתנהג במרחב.

גור ומזלי (2001) טוענות כי חלוקת התפקידים המיגדרית ובעקבותיה חלוקת המשחק טבועה מגיל רך מאוד והיא מיושמת בגן בין השאר במשחק הסוציו דרמטי המתרחש בפינות הגן. אחד הביטויים של התופעה הזאת בגן הוא חלוקה לא-מודעת של הגן לאזורים "ששייכים" לבנים שבנות ממעטות יחסית לשחק ולשהות בהם, ואזורים אחרים "ששייכים" לבנות שבנים משחקים בהם רק לעיתים רחוקות.

עוד מוסיפות שחר וזך (2000) כי העדר שוויוניות בחלוקת התפקידים בין ההורים משתקף בבירור במשחקיהם של הילדים בגן. במשחקיהם משקפים הילדים את המציאות שהם חווים, ומחקים את הנעשה בבית ההורים.

הצעות להתערבות:

- חשוב לסייע בערעור החלוקה בין סוגי משחק "של בנים" ו-"של בנות" בחצר הגן ובמרחב הגן. זאת, תוך פתיחת מגוון אפשרויות יותר גדול ויותר גמיש בפני בנים ובנות כאחד, ויצירה
- מכוונת של מוקדי משיכה שיעודדו ילדות וילדים לחצות את קווי התיחום המסורתיים בין אזורי המשחק ולעסוק במשחק שנחשב מתאים לבני (ובנות) המין השני. וכן, הגדלת טווחי הבחירה של בנות ובנים בהתנהגות מרחבית.

חצר הגן

גור ומזלי (2001) טוענות כי חלוקת התפקידים החברתית לה נחשפים הילדים מקבלת בחצר הגן בטוי חזותי ונראה לעין בחלוקת שטח בלתי שוויונית. כך, ניתן לראות כי הבנים תופסים כשני שלישי משטח החצר, בעוד שהבנות תופסות כשליש ממנו. דפוס זה נגזר, בין היתר, מטיב המשחק השונה של בנים ובנות. רוב הבנים עסוקים בדרך כלל במשחק יותר אנרגטי, יותר תחרותי ויותר אגרסיבי משל הבנות. לעומתם, המשחק של הבנות מצטמצם בשטחים מוגבלים יחסית והוא יותר שקט וסטטי.

נוסף לכך, המשחק של הבנות נוטה יותר להיבנות על תקשורת מילולית ומשחק דרמטי, בעוד שהבנים בפעילותם בחצר נמצאים בתנועה חלק גדול מהזמן.

גור ומזלי (2001) מדגישות כי חלוקה נוקשה של התנהגויות מרחביות-גופניות על פי מיגדר, היא תכתיב שפוגע בבנים ובבנות: קיים לחץ גדול על בנים להשתתף במשחקים תחרותיים ולהיות חלק מהקבוצה. עבור בנים שאין להם נטיות ל"משחקי בנים", וקשה להם לקחת חלק במשחק כוחני תחרותי, עשויה ההמנעות לגבות מחיר גבוה מאוד- הן בדרך התיחסות הסביבה אליהם, והן בדמוי העצמי שלהם.

שינוי חלקי בדפוס המשחק החופשי בחצר הגן, הנוטה בדרך-כלל להתנהל על פי מנהגים קיימים, להעמיק אותם וליצור אשליה שהם "טבעיים" והכרחיים

השפעת השפה על עיצוב הזהות המינית של הילד/ה

גור ומזלי (2001) גורסות כי השפה מקנה תודעה של חלוקת גינדר חדה ומרכזית-כל שם וכל שם פועל מסווג בתור "זכר" או "נקבה".

אולם, מאידך, מנהגי השפה העברית מסמנים הבדלים ברורים בחשיבות כל גינדר: כללי העברית מציבים את הגינדר הנשי במקום פחות נראה, או אפילו בלתי נראה במקרים רבים, ומדרגים בכך את ה-"זכר" מעל ל-"נקבה". הגינדר הלשוני הנשי לא זוכה לציון ייחודי נפרד אלא כלול כחת סעיף בציון הלשוני הזכרי אשר נתפס ככללי.

מבנה זה של השפה מעביר מסר חבוי שהישות הנחשבת והחשובה, זו הראויה לציון, היא הזכרית.

יש ביכולתה של הגננת גורסות גור ומזלי (2000) להניע תהליך של שנויים קטנים מצטברים בשפה שבה משתמשים בגן, מתוך תקווה שהדבר יניע גם שנויים בהרגלי החשיבה של התלמידות והתלמידים ובשפה שלהן/ם.

הצעות להתערבות:

- דיבור אל הילדים ברבים ורבות לסירוגין ולהסביר את הסיבה לילדים- התייחסות בדיבור גם לבנים וגם לבנות כי כולם חשובים באותה המידה.
- חידוד מודעות והבהרה (גם אצל גנות וגם אצל ילדים) לחלוקה שרירותית בין בנות לבנים הן בתחום המרחב והן בשפה- חלוקה לשונית ל"זכר" ו"נקבה". חלוקות אלו הינן מוסכמות חברתיות שרירותיות ולא תוצר של "חוקי טבע"- ללא כל קשר להבדלים הביולוגיים בין נשים/בנות וגברים/בנים.

השפעת תכנית הלימודים בחגים על עיצוב הזהות המינית של הילד/ה

לדעת גור ומזלי (2001) החגים בגן מאד משמעותיים ומאוד משפיעים על הילדים והילדות בגן. בחגי ישראל מועברים מסרים הקשורים לשייכות התרבותית הלאומית שלנו, ולמיקום שלנו בעולם. מסרים אלו וביניהם אף מסרים סמויים תורמים לעיצוב עולם הילדים והילדות בגן. לעיתים קרובות טוענות גור ומזלי (2001) ספורי החגים מעבירים, למשל, מיתוסים של גבורה וכוח. מיתוסים אלו של לחימה וגבורה דוחקים את מקומם של הנשים והילדות אל השוליים. במלחמה הזהות הגברית מזוהה עם כוח ואילו הזהות הנשית מאופיינת כטעונת הגנה, סבילה וחלשה.

הצעות להתערבות:

- גור ומזלי (2001) גורסות כי חשוב לברר מהם המסרים הסמויים המועברים בחגים ונוגעים למיגדר והאם הם תואמים את תפיסת עולמה של הגננת. במקומות בהם קיימת התנגשות בין ערכים ותפיסות של היום כמו זו של שוויון בין המינים לבין אלו שמעבירים מסורות קדומות, קיימת אפשרות לבחור דגשים בחג התואמים את רוח התקופה או ללמדו תוך כדי שאלת שאלות. כמו כן, מומלץ לתת לגיטימציה לשונות ולגיוון בדרכי קיום החגים וקבלת שבת במשפחות השונות מהן באים הילדים.

• הצעות להתערבות לחג החנוכה/פסח/פורים גור ורלה 2001 :

- אפשר להדגיש את הגבורה תוך התעמקות במשמעות השאלה מהי **גבורה** באמת? האם היא רק גבורה של מלחמה? הרחבת המושג גבורה מכוח פיזי לכוחות של רצון, דאגה לאחר וכד' תאפשר הכללה גם של דמויות נשיות, בנות ולא רק בנים כגיבורות. ניתן להסביר לילדים שבניגוד ליצרים שהם מולדים, גבורה אינה מולדת, היא תוצר של התרבות האנושית והיא נרכשת על ידי חינוך. החינוך ל"גבורה" הוא חינוך לשליטה ביצר היצר (ואולי גם ההגיון) במצב של יחסי כוחות מעטים מול רבים אומר לברוח. **יהודה המכבי** כבש את יצר הקיום ונלחם למען אורח חיים על פי התורה. גבורה היא תמיד פעולה קשה מאוד או מסוכנת למען ערכים. אם אישה מטפסת על מרזב להציל תינוק

- משריפה היא גיבורה ואמיצה, אם נער מטפס על מרזב כדי לגנוב כסף הוא אמיץ אולי אבל לא גיבור. **המיילדות העבריות** בסיפור של פסח למשל, היו גיבורות. הן סרבו לפקודת פרעה להרוג את התינוקות של העבדים וסיכנו את חייהן. גם יוכבד שהצפינה את משה בתיבת הגומא או בת פרעה שגדלה אותו בארמון המלך, הסתכנו בהפרת פקודת המלך למען ערך של שמירת החיים.
- אפשר לשוחח על דוגמאות של **גבורת ילדות וילדים** – ילדות או ילדים שכובשים את היצר ומתגברים על פחד או קושי גדול למען מישהו אחר. ילד/ה שתורם/ת לעניים את הכסף שחסך/ה לאופניים, האם זו גבורה? נשים שמטפלות בחולים מדבקים, האם זו גבורה? (אפשר לספר לדוגמה על האם תרזה.)
  - **שלומציון המלכה** היא דוגמה לגיבורת תרבות מבית החשמונאים. היא השכינה שלום ואהבה, שלוה ושגשוג, מלכה מיטיבה שאפשרה לכל אנשי הממלכה לחיות בכבוד ובשקט. בטווח הארוך, ניתן לשוחח האם מרד המכבים נכשל או הצליח. מלכי החשמונאים הלכו והסתאבו מבחינה פוליטית ודתית. אך שלומציון המלכה שמרה אמונים למטרות המקוריות של המרד, ותקופת שלטונה הייתה תקופת רגיעה ושגשוג. אפשר לספר עליה ולהדגיש את הישגיה. שלומציון הייתה מלכה שיכולה להוות דמות הזדהות לבנות ולבנים. אפשר לחזק את מקומה כגיבורת תרבות שהגשימה את המטרות שעליהם נלחמו המכבים.
  - ניתן לשים דגש על **האור** בחנוכה- מה מסמל אור מבחינה חברתית, ערכית. האור הוא סמל לערכים בתרבויות רבות. אפשר להביא תמונות של חפצים שקשורים לאור וסמלי תרבות הקשורים לאור: פסל החרות של ארה"ב, "כמו אור בכד" (פתגם אתיופי המורה על הפנימיות הערכית של האדם), הלפיד של האולימפיאדה. אפשר ללמד ביטויים בשפה הקשורים לאור: אורו פניו, נקודות האור בחיינו, אורה ושמחה, נאורות, מאור, האור בקצה המנהרה.
  - אפשר לשאול את ילדי הגן מה הם חושבים, האם ההחלטה של אחשוורוש לגרש את **ושתי** צודקת או שזוהי שרירות לב, האם מלכה צריכה להיבחר על פי יופי? איזה תכונות אחרות חשוב שיהיו לה? איך אנחנו בוחרים חברים? האם בעיקר לפי מראה?
  - להפגיש את ושתי עם אחשוורוש לשיחה, לבקש מכל אחד להסביר את עמדתה/ו ולשוחח על כך.
  - סימולציה שבה נערך משתה על ידי ושתי בחלק אחד של הגן (כשהגננת, למשל, מחופשת לושתי) ומשתה על ידי אחשוורוש נערך בחלק אחר של הגן (כשאחת האמהות, האבות, או עובדות הגן מחופשים למלך). הילדים מוזמנים לשני הנשפים. חלק פה וחלק שם. בשלב מסוים "אחשוורוש" שולח את אחד הילדים לקרוא לושתי. ושתי המחופשת מסרבת, נוצר דיון וויכוח בין אחשוורוש ושתי. הילדים מוזמנים להצטרף אליו ולהביע את דעתם. האם ושתי חייבת לבא למשתה, האם זה צודק להעניש אותה, האם יש לה זכות לסרב?
  - להדגיש את סיפורן הנפלא של הנשים הגיבורות, **יוכבד, מרים, בת פרעה והמיילדות**. מעשיהן היו מדהימים גם לתקופתנו. הן מרדו בגזירה הבלתי אנושית של פגיעה

והתנכלות לתינוקות הנולדים. למרות שחיו תחת דיכוי של שליט כל יכול הן סרבו לזו שלו ומרדו בו. גבורתן לא באה לידי ביטוי במלחמה, בנשק או בשפיכות דמים. הן נקטו בשיטה של אי ציות אזרחי ושימרו חיים במקום לגרום למוות: המיילדות – לא ביצעו את הוראת פרעה להרוג את התינוקות הנולדים. הן סיכנו את חייהן ותירצו את אי-הציות בתירוץ קלוש: העבריות יולדות מהר מדי ולא הספקנו להגיע בזמן.

- **יוכבד** – הצפינה את התינוק וסיכנה את חייה בהחלטה שלה לשמור אותו בחיים. מרים – הסתתרה בקני הסוף ושמרה על התינוק. בת פרעה – שידעה שהוא תינוק יהודי, גידלה אותו בארמון למרות הגזירה, מתחת לאף של פרעה. התפתחותו של משה למנהיג חשוב הוא פרי של אהות נשים אמיתית החוצה גבולות של לאום ומעמד השכלה ודת. כגונות אנחנו יכולות לספר ולהדגיש את הגבורה הנשית הנפלאה הזו.

יום המשפחה בגן הילדים

יום המשפחה הוא וריאציה מודרנית של יום האם, שנקבע במקורו בארצות הברית (1870) בידי נשים שאיבדו את הבנים במלחמת האזרחים, כמחאה נגד מלחמה ושפיכות דמים. יותר מאוחר יום האם הוכר וקודש על ידי משטרים שמרנים ומשטרים פשיסטים כמו זה של מוסוליני באיטליה, כדי לעודד ילודת בנים וחינוכם להקדיש את החיים לצבא ולמלחמה.

יום המשפחה הוא יום חג שאימצה התרבות הישראלית המודרנית. הוא חשוב ומשמעותי לילדים שכן, בניגוד לחגים אחרים הקשורים להיסטוריה רחוקה ולא תמיד מובנת, חג זה קרוב לעולמם. בעבר חגגנו את 'יום האם', היום מכנים אותו 'יום המשפחה'. שינוי השם מעיד על שנוי חשוב בתפיסה: ההכרה שלא רק אמהות מגדלות ילדים, לאב יש חשיבות רבה כמו לאם, וכן שילדים גדלים במבנים משפחתיים שונים ומגוונים.

למרות השנוי החיובי, לעיתים קרובות יום המשפחה נחגג בגנים כחג למשפחה הסטריאוטיפית, בעלת המבנה של: אבא אימא בת ובן (ולפעמים גם כלב או חתול). לעיתים הוא נחגג מתוך הנחה סמויה שכל משפחה מקיימת – או צריכה לקיים - חלוקת תפקידים מסורתית בין נשים וגברים: אבא הולך לעבודה ומפרנס, אימא מגדלת את הילדים, קונה ומבשלת אוכל, מנקה, מתחזקת ומטפחת את הבית. חלוקה זו כבר לא תואמת משפחות רבות, גם אם היא עדיין נפוצה בחברה, והיא בודאי לא צריכה להצטייר בעיני הילדים בתור הנוהג ה"נכון" וה"נורמאלי".

המלצות להתערבות:

- אפשר לחשוף את הילדים לסוגי משפחות שונים ומגוונים (משפחה מרובת ילדים, משפחה ללא ילדים, משפחה חד הורית, משפחה מורחבת, משפחה שחיה בפיצול וכד')

- חשוב לתת מסר של לגיטימציה לכל סוגי המשפחות, כולן טובות, בכולן יש יחסי אנוש מורכבים, לפעמים אהבה, לפעמים מתחים, לפעמים קשיים ולפעמים שמחות גדולות ואושר רב.
- מומלץ לאפשר לילדים לספר ולתאר את המשפחה שלהם, לעזור להם להבין את ההרכב המשפחתי שלהם תוך כדי דיון שהוא אמיתי ורלוונטי לחיים שלהם.
- כדאי להשתדל להביא סיפורים לא סטריאוטיפיים על אורח חיים של משפחות שונות. סיפורים שבהם מבוגרים שונים מטפלים בילדים. ילדים מטפלים בילדים וכד'.
- אפשר לספר לילדים על השתנת תפקיד האימהות במשפחה, על החלוקה האי שוויונית בעבר ועל החלוקה המשתנה לכוון של יותר שוויוניות בהווה.

לסיכום - עקרונות תוכניות ההתערבות

- יש להרכיב תוכנית פראקטית ברמת הגן
- יש לשוחח בגלוי עם הילדים והילדות על אי השוויון בחברה.
- ילדים וילדות חיים בתנאים של אי שוויון, חווים אותם ונושאים בתוצאות. ילדים וילדות מכירים את מציאות אי השוויון בין המינים בפועל, ומפנימים את הכללים שלה, גם אם הם לא יודעים לתאר אותם.

- שינוי המציאות בידי א/נשים מחייב קודם הכרה של המציאות. הכלי של המשגה מילולית הוא כלי מאד חזק בפיתוח תודעה ובהכרת המציאות. לכן חשוב לעשות בו שימוש.
  - חשוב לעודד וללמד ניתוח נאמן של המציאות על הצדדים הבעייתיים והקשים שלה. ניסיון להכיר לילדים רק צדדים חיוביים ונעימים של העולם מונעת מהם למעשה פיתוח של כלים חשובים להתמודדות עם המציאות.
- חינוך משחרר, הוא חינוך שמלמד ומאפשר מבט ביקורתי, תוך כדי הכלת הסיפורים המשותקים בחברה. זה חינוך המכוון ליצור שינוי תודעה.

*"כשרווייט בידע חדש, הלך הרוח משתנה. כשהלך הרוח משתנה, הלך משתנה.
לכן הדימויים והשפה המוקצית וצולצולת מן הצדדים חשובים כל כך. יחדיו יש
להם הכוח להפוך דבר אחד לשני..."*

קלאריסה פינקולה, אסטס, רצות עם זאבים.

בבליוגרפיה

-אברהמי-עינת, י. (1989), **היא והוא בכיתה**, תל-אביב, מודן.

אברהמי-עינת, י. (1995). **מסרים גלויים וסמויים במערכת החינוך בישראל** : מחשבות בעקבות ממצאי מחקר. בתוך : נ. סגן (עורכת), **מצא מין את שוויונו** (עמ' 109-116). ירושלים : משרד החינוך והתרבות.

- אדוארדס, פ.ק. (2000), **קידום התפתחות חברתית ומוסרית בגיל הרך**, חולון, הוצאת אח.
- אלבז-לוביש, פ. (2002). **סיפורי מורים: האישי, המקצועי ומה שביניהם**. בתוך: מ. צרלמאיר ופ. פרי (עורכות), מורות בישראל מבט פמיניסטי (עמ' 120 – 131). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אלפרט, ב. (2000), "פדגוגיה פמיניסטית כגישה בחינוך ובהכשרת מורים". בתוך, שלסקי, ש. (עורך) **מיניות ומיגדר בחינוך**, תל-אביב, הוצאת רמות.
- בן צבי-מאייר, ש. (תשמ"ג), "המחקר על ההבדלים בהתנהגות לפי השתייכות מינית". בתוך, סגן, נ. (עורכת), **מצא מין את שוויונו**, ירושלים, משרד החינוך והתרבות.
- ברוך, מ. (1994), "ספרות פמיניסטית לילדים". בתוך, סגן, נ. (עורכת), **מצא מין את שוויונו**, ירושלים, משרד החינוך והתרבות.
- גור, ח., מזלי, ר. (2001) **תכנית נסיונית לשוויון בין המינים לגיל הרך**
- יבין – ארנון, א. (1995). **הקשר בין מאפייני הגננת ובין התייחסותה השונה לבעיות של בנים לעומת בנות**. בתוך: נ. סגן (עורכת), **מצא מין את שוויונו** (עמ' 126 – 128). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- יזרעאלי, ד. (1995). **הקלות הבלתי נסבלת של תפיסת החינוך כפתרון לבעיית מעמד האישה**. בתוך: נ. סגן (עורכת), **מצא מין את שוויונו** (עמ' 7 – 10). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- מלאך-פיינס, א. (1998). **תיאוריות על התפתחות הזהות המינית ותפקידי המין**. בתוך: א. קורן (עורכת), **פסיכולוגיה של המינים: יחידה 5**. תיאוריות פסיכואנליטיות. (עמ' 38 – 43). תל אביב: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- סמילנסקי, מ. (1995). **עיצוב הזהות המינית בגן ובביה"ס היסודי**. בתוך: נ. סגן (עורכת), **מצא מין את שוויונו** (עמ' 123 – 126). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- פרידמן, א. (1996). **שעשני אישה – על התפתחות הזהות המינית**. בתוך: באה מאהבה (עמ' 15-35). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פרידמן, א. (1999). **על פמיניזם, נשיות וכוח של נשים בישראל**. בתוך: ד. יזרעאלי, א. פרידמן, ה. דהאן כלב, ח. הרצוג, מ. חסן, ח. נוה, ס. פוגל-ביזיאוי (עורכות), **מין מיגדר ופוליטיקה** (עמ' 19 – 47). תל אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד.
- סמילנסקי, מ. (1989), "עיצוב הזהות המינית בגן ובביה"ס היסודי". בתוך, סגן, נ. (עורכת), **מצא מין את שוויונו**, ירושלים, משרד החינוך והתרבות.
- שחר, ר. זך, ד. (2000), "שוויון הזדמנויות בגיל הרך, **החינוך וסביבו**, כ"ב.
- שלסקי, ש. (2000), "מין אחר-חינוך אחר? בתוך, שלסקי, ש. (עורך), **מיניות ומיגדר בחינוך**, תל-אביב, הוצאת רמות.

שקולניק, ד., קינן, ע. (2002). להיות מורה, להיות אישה, פיתוח תפיסת עולם נשית חינכית. תל אביב: מכון מופת.

חוזר המנהל הכללי – חינך לשוויון מגדרי במוסדות החינך – סג/4 (ד), כסלו התשס"ג – דצמבר 2002